

**ДОСЛІДЖЕННЯ І РОЗВІДКИ
З ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ І
ПРАВОНАВСТВА**

Випуск 6

ЯШИН В.О.,
старший викладач

**ЄВРЕЙСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ НОВОРОСІЇ У
ПОРЕФОРМЕНУ ДОБУ (друга половина ХІХ сторіччя):
МІСЦЕВІ РЕФЛЕКСІЇ В ДИХОТОМІ «ЄВРЕЇ –
РОСІЙСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО»**

Цивілізаційний розвиток націй і народностей, що населяли Російську імперію, істотно різнився і коливався від общинно-родового ладу, в стані якого перебували деякі народності Сибіру, Середньої Азії, Крайньої Півночі та Далекого Сходу до початкової стадії індустріального суспільства, що формувалося в промислових регіонах європейської частини країни. Модернізаційні процеси другої половини ХІХ сторіччя в різному ступені торкнулися різних етносів, зіштовхнувши соціально-економічні, політичні та культурні інтереси націй і вплинули на міжетнічні стосунки.

Процеси капіталістичної перебудови економіки набули найбільш швидкого розвитку в європейській частині Російської імперії, а ареною найбільш гострого, погромного і кривавого зіткнення етносів став український південь Росії: територія Новоросії, до якої входили тогочасні Катеринославська, Херсонська та Таврійська губернії.

Ставлення *російського суспільства до єврейства* протягом часу царювання Олександра ІІ зазнало певних змін. Внаслідок лібералізації державної політики в єврейському питанні правовий статус єврейства поліпшився, однак цей факт та зростання економічного впливу єврейства викликали адекватне зростання антисемітсько-юдофобських настроїв в суспільстві. Відомий англійський історик єврейства Джон Клір (John Klier) зазначав, що євреї «уявлялися шкідливою експлуаторською силою, яка загрожувала як бідним, так і багатим. Громадська думка, що одного часу проявляла слабку симпатію до євреїв, стала ворожою і скептично налаштованою до будь-якого рішення єврейського питання» [41, 455]. Інший відомий історик, представник єрусалимської (Ізраїль) школи, Ісраель Барталь (Israel Bartal) писав, що не тільки в російській, але й в європейській історії «можна

знайти позитивний зв'язок між зростаючими, в міру емансипації, темпами інтеграції євреїв в політичні структури, в соціальну і економічну систему і підйомом ненависті до них» [3, 208].

Процес єврейської емансипації відбувався в обстановці напруженої недовіри російського соціуму. Російського суспільство, патріархальне в своїй основі, негативно сприймало сумнівний, з точки зору пануючої етики, характер занять єврейства. Російська державна влада сприймала євреїв настільки, наскільки російська економіка не висунула свого середнього класу, що міг би замінити євреїв. Єврейство в цілому сприймалось виключно як клас експлуататорів, нездатних до фізичної праці.

Цікавим для нашого дослідження уявляються погляди відомого письменника і етнографа О.Афанасьєва-Чужбинського, викладені ним у змістовному дослідженні «Поездка в Южную Россию» [1], що можуть вважатися своєрідним відображенням ставлення до євреїв, притаманного російській інтелігенції середини ХІХ сторіччя.

О.Афанасьєв-Чужбинський, далекий як від філософізму, так і від антисемітських рефлексій, позиціонує своє ставлення до єврейства як об'єктивне, між тим, поволі чи мимоволі висловлює конкретно-історично детерміновані погляди на проблему. Загальне ставлення до євреїв у дослідника, скоріше, ближче до негативного: «з... особливим прагненням я любив займатися спостереженнями над цим, обраним колись, народом, і... я не можу сказати нічого загальновітшого, за виключенням окремих особистостей, що освіченістю стали в рівень з часом» [1, 269].

Юдей в книзі Афанасьєва-Чужбинського майже ніколи не з'являється в привабливому вигляді. Єврей жадібний до грошей: «єврей на може залишатися спокійним, якщо в нього заведуться гроші... він прагне подвоїти свій капітал будь-яким чином», «народ цей створений для торгівлі», «юдейське плем'я занадто маторне» [1, 181]. Звинувачуючи єврея в жадібності, автор наводить приклад, коли під час перебування в єврейській колонії місцевий єврей намагався продати йому харчі за цінами вдвічі вищими, ніж середні, в той час, як у шведській та німецькій колоніях ті ж харчі, іноді, віддавали навіть безкоштовно [1, 266-267].

Єврей, вважає О.Афанасьєв-Чужбинський, нездатний займатися землеробством, нездатний до сільського життя, якщо

воно не надає можливості для торгівлі і дрібної промисловості: «можна стверджувати, що... єврейські колонії не скоро досягнуть квітучого стану» [1, 272]. На думку дослідника, багато хто з євреїв, якби це було б можливо, повернув би державі видатки, витрачені на його, єврея, переселення, заради того, щоби бути приписаним до міського товариства. О.Афанасьєв-Чужбинський, у прагненні об'єктивності, пояснює це більш звичним для євреїв мешканням у місті, де вони якраз і займалися ремісництвом і торгівлею, при цьому виявляючи неабияке працелюбство: «євреї працелюбні: між ними рішуче немає нероб, а кожен обов'язково зайнятий і добуває працею шматок хліба насущного, навіть якщо ця праця полягає в одному тільки факторстві» [1, 267; 270-271].

Євреї – як правило, скупий, (тому, наприклад, на відміну від німців-менонітів, не годує кошенят), але боїться «втратити щось, йому належне» [1, 131-132] (тому не викидає цих же кошенят).

Афанасьєв-Чужбинський постійно акцентує увагу на тому, що євреї живе брудно, в хаті його «тяжкий дух», двір його не прибирається, дерева не поливаються, одяг його брудний, та тільки на шаббат він вдягається в чисте, і все це із суто меркантильних причин, із жадібності і скупості, тому що із чистоти євреї «не може добути й копійки» [1, 271]. Дослідник характеризує побут євреїв таким чином: «бруд і неохайність у великому ході у євреїв»; «бруд і неохайність є приналежність цього племені», «доньки їх... іноді надзвичайно красиві, але це все в такому бруді, в таких лахміттях», «нечиста підлога», «чистота і охайність... в побуті євреїв поки що неможливі» [1, 297,320,321] Привчити єврея до чистоти начебто, можна лише грошима, виплачуючи їх «господарці, що утримувала б чисто своє господарство» [1, 272]. Євреї – схильні до бродяжництва, «і аби не пильне око... половина колонії стояла б пустою» [1, 270], фактично схвалюючи таким чином державно-примусове ставлення до єврейства. О.Афанасьєв-Чужбинський вельми критично оцінює сільськогосподарські здібності і заняття єврейського народу. Описуючи відвідані ним єврейські колонії (Ново-Берислав, Львова), він рефреном повторює твердження про нездатність єврейства до існування в умовах колонії такого роду: «землеробство не є, поки що, заняття для цього племені» [1, 295]. В якості можливого виходу він пропонує се-

лити євреїв не окремо, а разом з іншими, більш успішними колоністами: болгарами, німцями, а, найкраще за все, з менонітами [1, 295], вважаючи, що позитивний приклад гарних господарів сприятиме підвищенню авторитета хліборобської праці в єврейському середовищі. При цьому дослідник декілька разів звертає увагу на наявність відносно успішних єврейських господарств в колоніях, що, на його думку, лише підтверджує непогані перспективи розвитку єврейського хліборобського господарства: «в єврейській колонії є декілька господарів, які зрозуміли, що хліборобство справа не погана...з часом можна було б очікувати задовільних результатів» [1, 295].

Втім, ще більш прийнятним виходом Афанасьєв-Чужбинський бачить викуп єврейських господарств безземельними німцями-ремесниками, що дало б німцю, бажану, як на думку Чужинського, землю, а євреям – капітал для переїзду в місто і заняття звичними промислами. Єврей-орач, єврей-косар – явище, дійсно, незвичне для ока обивателя [1, 296].

Поблажливе, місцями аж до зневажливого, ставлення автора до євреїв видно в тому, як він їх іменує не тільки словом «жиди», в принципі, нормальним, для тогочасної лексики, але й «жидок», «жидки», «жиденя», «бідолашки» [1, 296, 322].

Причину антисемітських настроїв в суспільстві Афанасьєв-Чужбинський вбачає в самому єврействі: «дійсно недобрі якості більшості цього племені ставлять його у неприязні стосунки з іншими племенами» [1, 269]. Особливу неприязнь викликають у нього євреї-ортодокси, традиціоналісти («євреї-талмудисти»): «це...обскуранти в найтіснішому сенсі цього сумного слова і я не знаю, чи можна найти серед них людину, що не застосував би найнегідніших засобів, щоби обдурити *гоя*, або нанести йому шкоду» [1, 69-270]. У приязні євреїв до талмудичної вченості, до традиції, бачить дослідник «закоренілий фанатизм, незгасиму ненависть до християн і непохитну прихильність євреїв до найбільш безглуздих звичаїв» [1, 269-270]. Навіть традиційний єврейський одяг письменник-етнограф відмовляється вважати народним на тій підставі, що місцем народження чубків, пейсів башмаків і довгополого каптану не могла бути Палестина [1, 234].

«Гарного» єврея Чужбинський вважає виключенням: «якщо мені будуть вказувати на того або іншого освіченого єврея, що

діє як порядна людина, я не тільки повірю на слово, але й сам вкажу двох-трьох знайомих, що освічені і розвинуті у відповідності до сучасних вимог, але це не ті євреї, про яких йдеться, це люди, які блищать у нас неначе перли серед своїх одновірців» [1, 270]. Вказуючи на позитивні якості євреїв, наприклад, прагнення до освіти: «єврейське населення...розуміє користь освіченості» [1, 198], він одночасно звертає увагу на нижчий, порівняно з російським, рівень культури і освіченості євреїв, вбачаючи чи не основну причину цього у рабинах, називаючи їх невігласами, дикими фанатиками, «темними жерцями», що проповідують ненависть до еретиків [1, 326].

Абсолютно протилежним чином характеризує А. Афанасьєв-Чужбинський караїмів. Можливо, непевно розуміючи сутність юдаїзму, він стверджує, що караїми вигідно відрізняються від євреїв тим, що не сприймають Талмуд, який, начебто, проголошував ненависть до християн, стимулював євреїв до кривдження іновірців і дозволяв обдурювати їх. У звичаях караїмів «більше простоти»; добросовісність та прямота – якості, яким не змінює караїм у зносінах з іншими віросповіданнями» [1, 324].

Своєрідний вихід-висновок, пропонований Чужинським, достатньо простий і майже лежить на поверхні: «промисловість і ремесла – ось дві галузі, властиві ізраїльському племені, що на цьому терені може зробити з однієї копійки дві і оживляє країну, в якій знаходиться» [1, 272].

Між тим, дійсно, характер та способи ведення економічної діяльності єврейства ставали однією з причин антисемітських настроїв. Сучасник, описуючи вкрай бідне селище Олександрівка Херсонської губернії, зазначав: «стосунки селян з євреями завжди ведуть до розорення перших...селяни знаходяться в залежності від євреїв...вони кабальють селян, захоплюють їх майно і вичавлюють з них величезні бариші і відсотки». Безпросвітна бідність, моральна вбогість селянства сприяли розвитку пияцтва, що часто використовували євреї на свою користь: «якщо немає за що випити, то селянин не замислюючись робить борг, віддаючись таким чином в руки євреям» [19, 279]. Звинувачення на адресу єврейства у навмисному споюванні селянства звучали не тільки в Росії, а й на території Польщі і в Австрії, а «негативний образ єврейського корчмаря глибоко врізався в колективну пам'ять народів Східної Європи» [3, 66].

У незупинному прагненні нейтралізації єврейства уряд вдавався до практики заборон на здійснення ними певних видів діяльності. Однак ці заборони були марними і безглуздими. Михайло Гнатович Миш, один з найбільших тодішніх російських авторитетів в єврейському питанні, писав: «...заборона євреям мешкання і питного промислу в селах практикувалася в нас з 1807 до 1863 року. Чи припинилося від цього на Русі пияцтво, шинкарство експлуатація і бідність?... у всіх цих проектах абсолютно ігноруються інтереси євреїв. При гаслах «виганяти», «забороняти», ніхто не задається питанням, а що будуть робити євреї, позбавлені своїх промислів? Чи відкриті для них інші галузі діяльності настільки, щоби вони без шкоди для суспільства могли до них прилаштуватися?... якщо заборона кому й принесе користь, так це нижчим поліцейським виконавцям та різним... куркулям» [20, 17-18].

Українська література, публіцистика, театр, що були в період ліберальних реформ кінця 1850-х – засади 1870-х рр. на підйомі, на жаль, засвоїли негативне в цілому ставлення до євреїв, при таманне національному фольклору. В той же час в 1858 р. 98 письменників-українців (серед них Т. Шевченко, Марко Вовчок, П. Куліш, Н. Костомаров) слідом за російськими літераторами виступили з рішучим протестом проти юдофобських випадів в петербурзькому журналі «Ілюстрація». М. Драгоманов, аналізуючи соціальну роль євреїв в Україні, писав, що єврейство є природна функція, яка не може бути усунена, доки не будуть усунені умови, що її породжують. У разі усунення «жидків» і «жидів» – євреїв, будуть «жидки» і «жиди» іншого віросповідання.

Довгий час маловідомий дослідник, єлісаветградський чиновник П.Рябков, [27] аналізуючи причини юдофобії (стосовно Єлісаветградської громади), висловлює думку, що роль і вплив національно і расово упередженої «пансько-поміщицької» громади на початок 80-х років ХІХ століття були досить значні, в той час, як вплив різночинної інтелігенції, представників нового, народжуваного, індустриального суспільства, набагато менше, а, іноді, й зовсім неупередженого в національно-релігійних питаннях, був достатньо обмежений. П.Рябков оптимістично вважав, що «на зміну колишньої пансько-поміщицької партії йде інтелігентний різночинець, якому расові питання... чужі і він вже не робить відмінності між елліном і іудеєм» [27, 35].

Частина провінційної неєврейської спільноти не вважала за потрібне включати до сфери своєї громадської та суспільної діяльності євреїв та будь-яким чином опікуватись щодо них. Так, у 1871 році за ініціативи викладача елісаветградського юнкерського кавалерійського училища М.Федоровського, підтриманою ще 163 особами, в місті було засноване Товариство розповсюдження грамотності та ремесел. Метою товариства було опікування, як йдеться в оригіналі, «ремесленно-грамотним» училищем, що було засновано 1867 року за ініціативи того ж М. Федоровського, оскільки Благодійницьке товариство, у віданні якого знаходилось це училище з моменту його створення, практично не приділяло йому уваги. При цьому, не тільки безпосередньо товариство було створене без участі єврейського населення Єлісаветграда, яке, між тим, становило більше 30%, але й Статут училища містив положення, що воно призначене лише для представників християнських віросповідань. Однак з цією нормою не погодилися міністр фінансів та міністр внутрішніх справ, тому до Статуту було внесено певні зміни.

Незважаючи на це, піклувальники і керівництво училища твердо проводили свою лінію щодо недопущення для навчання представників нехристиянських станів, що й стало однією з причин тривалого конфлікту товариства з міською думою та особисто міським головою Турчановим. Училище декілька разів зверталося до міської думи з проханням матеріальну допомогу та виділення додаткової земельної ділянки, навіть «пустопорожньої», але дума відмовляла училищу. В березні 1875 року Турчанов, в черговий раз відмовляючи представникам училища, навіть висловлювання гласного думи Рейснера, мовляв, оскільки в ремісничому училищі навчаються лише християни, то й нема сенсу витратити на нього гроші всієї громади. Для керівництва Товариства і особисто М.Федоровського інтереси інородців-євреїв були чужі, з відтак – неприйнятні. Перші ж євреї в Товаристві, купці Коган і Цеткін, з'являються тільки у 1878 році (за три роки до погромів), після переобрання керівництва товариства (Федоровський виїхав до Києва), до якого тепер прийшли представники різночинної інтелігенції, яка значно менше переймалася національними і расовими питаннями.

Характерним, щодо панування негативного суспільного ставлення щодо євреїв, є й наступний випадок. «Херсонські губернські відомості» в числі від 9 січня 1865 року повідомляли про конфлікт, що виник під час виборів голови Овідіопольського міського банку та його двох товаришів (заступників). Директора (їм став купець Волошинов) та одного з товаришів директора – від християн, обрали досить швидко, але коли справа дійшла до виборів товариша від євреїв, то «недовіра до них християнської громади виразилася досить різко: два їх (євреїв – автор) кандидати були забалотовані більшістю голосів християн» [34]. Оскільки конфлікт не вдалося розв'язати, то за пропозицією Волошинова на одну вакантну посаду було обрано двох кандидатів, від християн та від євреїв відповідно, «а губернському правлінню буде запропоновано вирішити, кому з них обійняти посаду» [34].

Антисемітські погляди були достатньо розповсюдженими як серед пересічного населення Новоросії, так і серед представників влади. Так, генерал-губернатор поновленого тимчасового Одеського генерал-губернаторства Олександр Михайлович Дондуков-Корсаков (січень 1881-січень 1882) у листі до міністра внутрішніх справ, писаному одразу після першої погромної хвилі 1881 року, зауважував, що християнам Новоросії притаманне негативне ставлення до євреїв. На його переконання, євреї не тільки захопили всі галузі торгівлі, застосовуючи нечесні і непорядні засоби в конкурентній боротьбі, тим самим підриваючи економічні статки християн, але й внесли притаманний їм дух наживи і меркантилізму навіть в інтелектуальну діяльність. Губернатор відмічав, що «останні дикі прояви ненависті проти євреїв повністю пояснюються і вибачаються кращими представниками тутешньої освіченої громади і навіть навряд чи викликають засудження з їхнього боку» [11, 25-26, 29-31].

В іншому листі на адресу міністра внутрішніх справ, відправленому в листопаді 1881 року, О.М.Дондуков-Корсаков негативно висловився стосовно кагалу, вважаючи його таким, що являє собою «постійно організовану змову для боротьби як із законами держави, так і економічними інтересами корінного населення. Він вважав кагал особливим видом організованої цивільної громади. Посилене проникнення євреїв до вищих і середніх навчальних закладів, на його думку, могло привести до інте-

лектуального панування євреїв поряд з економічним, що вже мало місце. О.М.Дондуков-Корсаков характеризував євреїв як «космополітичну народність з кастовим ладом і племінними інтересами» [11, 193-194], [12, 74-77, 91-94], та був переконаний, що євреї являють собою серйозну небезпеку для економічного, громадянського і політичного розвитку і морального обліку пануючої нації.

Таких же поглядів дотримувався і наступник О.С.Дондукова-Корсакова Йосип Володимирович Гурко, що перебував на цій посаді з січня 1882 до червня 1883 року. У звіті на ім'я імператора про ситуацію в генерал-губернаторстві за 1882 рік Й.В.Гурко зауважував, що новоросійський край важко назвати власне «російським», адже занадто чисельною була кількість «чужих руському народу елементів», як-то, татар, молдаван, болгар, німців, і, безперечно, євреїв. Й.Гурко намагався переконати Олександра III в тому, що єврейсько-християнські стосунки в краї носили ненормальний характер, близький до небезпечної політизації антиєврейського напрямку [11, 193-194].

Йосип Гурко, як і його попередник, також вважав небезпечним перепоповнення навчальних закладів євреями і пропонував цареві застосувати заходи щодо приведення у відповідність частки євреїв у навчальних закладах до рівня їхньої частки в загальній масі населення. Аналогічної точки зору дотримувався Катеринославський губернатор Олександр Григорович фон Розенберг (квітень 1882-жовтень 1883). У щорічному звіті на ім'я імператора за 1882 рік він висловлював занепокоєння: «у всіх краях Катеринославської губернії єврейський елемент у справі освіти сильно конкурує з населенням православного віросповідання... і християнському населенню немає ніякої можливості змагатися з єврейським елементом» [22. 33].

Характерним проявом місцевих обмежень в галузі інтелектуального розвитку єврейської громади регіону може бути такий епізод. У 1880 році редактор і засновник науково-літературного єврейського щомісячного журналу «Га-Бокер Ор» Аврахам Бер Готлобер (Абаг), відомий під псевдонімом Махалалель, звернувся до Головного управління у справах друку за дозволом про переведення видавництва журналу з Варшави до Одеси. А.Готлобер планував актуалізувати журнал публікаціями з пото-

чних питань єврейського життя Росії і закордону, але саме ці пункти заявленої програми журналу викликали найбільше занепокоєння і спротив з боку тодішнього Одеського градоначальника С.М.Гудим-Левковича. Він вважав, що таке спрямування журналу, а також можливість публікації статей про права єврейства, здатні викликати посилення невдоволення серед євреїв і негативно вплинути на, без того погані, єврейсько-християнські стосунки в регіоні. Внаслідок такої позиції градоначальника, А.Готлоберу було відмовлено, а журнал у 1882-1884 році взагалі не виходив [9, 1-3].

Херсонський губернатор Олександр Семенович Ерделі (1876-1890), обурюючись комерційною винахідливістю євреїв під час торгів на утримання поштових станцій, писав: «чекати, щоб ці жидомори скинули бодай копійку, просто наївно». Губернатор захоплено наводив у приклад ситуацію у Могильовській губернії, де на той час губернатором був О.С.Дембовецький: «Могильовська губернія – не Херсонська, там і урядовці, а не тільки жиди бояться губернатора, а в нас який-небудь Гринштейн більше ліберал, ніж дворянин... там просто губернатору, покликавши до себе в кабінет жида, задати йому такого кошляння, що він будь-яку скидку зробить... а в Херсоні і жиди – теж земство» [13, 26-29, 30-31]. Не тільки сам О.Ерделі не приховував своїх антисемітських поглядів, але й частина його оточення було налаштовано негативно щодо євреїв. Так, віце-губернатор Пащенко і члени створеної після погромів губернської комісії з єврейського питання схилялися вважали, що «єврейській експлуатації християнського населення слід покласти край» (як губернська комісія з єврейського питання) [15, 464-465, 505-509].

Втім, антиєврейська позиція херсонського губернатора і його оточення, як і губернської єврейської комісії, не знаходила відгуку в губернських земських зборах. За ініціативи впливового і шанованого члена херсонської губернської земської управи Миколи Олексійовича Бошняка (у 1876-1877 роках він обіймав посаду голови Єлісаветградської повітової земської управи), на початку 1880-х років херсонські губернські збори ухвалили клопотання про скасування межі осілості і «всіх узаконень, якими євреї виділяються в окремі товариства» [8, 9]. Характеризуючи М.Бошняка, доречно додати, що він, використовуючи,

навіть і обмежені, можливості члена земської управи, обстоював скасування подушного податку, організацію кредиту для викупу селянами землі, передачу казенної землі селянам без торгів та організацію дешевого кредиту для землеробів, залишивши по собі своїми справами вдячну пам'ять нащадків.

Серйозну тривогу з приводу зростання єврейської присутності в краю висловлював Іван Миколайович Дурново, катеринославський губернатор з 1870 до лютого 1882 року. Добре знайомий із специфікою регіону, він дотримувався хоча й консервативних, але, де в чому, достатньо прагматичних позицій. І.Дурново оцінював євреїв як таких, що зверхньо і зневажливо ставляться до всього російського, принижуючи тим людську гідність. Коріння неприязних єврейсько-християнських стосунків, на його думку, сягало вікової глибини і крилося в часах козацтва і його боротьби проти поляків та їх спільників-євреїв. І.Дурново негативно оцінював майже всю єврейську господарчу діяльність в краї, солідаризуючись з багатьма у визнанні, так званого, «єврейського гніту» в торгівлі і промисловості. Так, він стверджував, що євреї обманним шляхом підірвали конкурентноздатність гуралень, належних неєвреям, а парові млини євреями використовувалися з метою привласнення дельти в цінах, що існувала продукцією цих останніх і млинів на кінній тязі. Однак, для того, щоби зменшити негативний вплив єврейства на господарство, І.Дурново не тільки не закликав до нових обмежень, а й далекоглядно пропонував дозволити євреям переселення до всіх міст Імперії, скасувавши тим самим, межу осілості [11, 9-10, 112-113, 114-115], [12, 43-47].

Представники неєврейської інтелігенції краю також схилились до думки про негативний економічний вплив єврейства, як наприклад, згадуваний нами вище, на той час – професор Новоросійського університету (згодом — Варшавського), історик права Ф.Леонтович писав: «Російські закони... огорожують буття тієї жадливої аномалії, яку являє ставлення єврейства до християнського населення... могутньої сили, що вела і веде до цих пір лише до єдиного результату – до страшної експлуатації однієї частини населення іншою» [10, 134]. Ф.Леонтович, хоча і закликав до відмови від всебічної регламентації всіх сфер життя єврейського населення, але схилився до збереження уря-

дового контролю з метою, як він розумів, уберегти неєврейське населення від єврейського впливу, з огляду на організованість єврейства і таку ж неорганізованість неєвреїв. Подальше збереження єврейської громади, на його думку, загрожувало життєвим інтересам християнського населення [10, 138-141]. З обґрунтуванням своїх поглядів професор Леонтович надав доповідь комісії з єврейського питання про одеському градоначальнику, членом якої він був. Опонентом Ф.Леонтовича по основних питаннях виступав інший відомий одеський юрист Михайло (Менашше) Григорович Моргуліс. Однак, полемічний талант і професійні переваги Леонтовича та національна належність М.Моргуліса вплинули на думку комісії не на користь останнього.

До антисемітської, або, як мінімум, обмежувальної позиції схилився і грек за походженням, Костянтин Базилі (однокашник М.Гоголя по Ніжинській гімназії), видатний вчений-сходознавець, дипломат. На початку 1880-х років, вже відійшовши від «великої політики», він перебував на посаді голови одеського повітового з'їзду мирових суддів, гласного міської думи і повітового земського зібрання. Свою доповідь із єврейського питання він зачитав у вересні 1881 року на засіданні одеських повітових земських зборів. К.Базилі, слідом за Ф.Леонтовичем, звинуватив євреїв у експлуатації і розбещенні селян, відзначаючи, що євреї досягли такої своєї економічної могутності за підтримки центральної влади. Тому, внаслідок тотальної інтегрованості євреїв в економічні процеси, витіснення їх було б небезпечним і здатним призвести до економічної кризи.

К.Базилі йшов далі Ф.Леонтовича – у хаші конспірології, вбачаючи у діях євреїв таємну змову під управлінням «Всесвітнього єврейського союзу» і підступи масонів, мовляв, масонських рис набуває єврейська громада. Свій гнів він обрушив на хасидських цадиків, закликаючи владу до рішучої боротьби з їхнім шкідливим впливом. На його переконання, система традиційної єврейської талмудичної освіти і виховання лише репродукувала архаїчні норми буття. Ці норми, виправдані в часи існування загрози єврейському народу, тепер не відповідали часу і принципам європейського політичного суспільства і підтримували закритість єврейства. Слід віддати К.Базилі належне: він

попереджав, що у випадку бездіяльності влади, єврейське питання може перерости на політичне, не уступаючи при цьому польському або проблемі соціалістичного («революційного») руху [12, 64-71].

Ліберальних поглядів на єврейське питання дотримувались і тодішній (1878-1995) одеський міський голова Григорій Маразлі, прокурор одеського окружного суду М.Джибелли, одеський повітовий предводитель дворянства та голова повітових земських зборів О.Значко-Яворський. [12, 187-188]. Цей останній був чи не єдиним християнським захисником єврейських інтересів в земських зборах, що розглядали єврейське питання у вересні 1881 року, однак, засуджував кагал, викриваючи фінансові джерела його існування (коробочний збір і відсотки зі спадкових капіталів) [12, 65-65].

Ставлення єврейства досліджуваного регіону до російського суспільства взагалі і до приймаючого середовища зокрема було доволі суперечливим. Хоча правообмежене становище єврейства не давало йому приводів для позитивних рефлексій, однак лібералізація урядової політики і позитивні економічні зрушення породили у частини єврейства надмірну (як виявилось) віру в асиміляцію як спосіб вирішення єврейського питання. Одночасно значною частиною єврейства регіону асиміляція вважалася засобом досягнення емансипації єврейства, засобом стати «кегол хагоїм».

Проблеми взаємних стосунків євреїв і неєвреїв становили один з предметів вивчення місії генерала Павла Кутайсова, здійсненої за дорученням міністра внутрішніх справ Ігнат'єва. Влітку 1882 року, на прохання генерала, лідери найбільших єврейських громад регіону скерували на його ім'я спеціальні доповіді (записки) щодо розуміння ними ситуації і причин погромів. Ці своєрідні записки-довідки є дуже важливим джерелом, що висвітлює не тільки ставлення єврейства регіону до погромів, але й додатково проливає світло на причини погромної хвилі початку 1880-х років.

У записці, складеній лідерами одеської єврейської громади Ф.Трахтенбергом, А.Бродським, Р.Харі, С.Маргулієсом, Й.Тікніним і Л.Фінкельштейном влітку 1882 року вказувалось: «Тільки повна асиміляція євреїв з російським населенням, по-

ставлення євреїв у рівноправне становище з іншими громадянами, здатні знищити в народі думку, що євреї становлять якусь касту людей нижчого чину. Коли єврейське населення зіллється з російським, тоді не буде більше євреїв, вони будуть росіяни, тільки єврейського віросповідання» [15, с.238-239]. «Русифікація,- писав у 1909 році Песах (Петро) Марек,- стосовно євреїв стала лише подальшим природним кроком в еволюції ідей і принципів, що однаково розділялися як передовою єврейською інтелігенцією так і правлячими сферами... ідейне прагнення до російської мови стало гаслом єврейської інтелігенції» [18, с.106].

Однак асиміляція (і русифікація, як її складова), розумілася єврейством регіону по-різному. Та частина єврейства, яка не знайшла раніше і/або більше не знаходила духовного ідеалу в традиційних єврейських цінностях, не знаходила і не мала можливостей самореалізації в рамках єврейської громади та обґрунтовано вважала причиною свого пригнобленого становища належність до єврейської нації, *єврейського стану*, швидко зрусифіковувалася, поступово розчинялася в російському середовищі, та втрачала духовний зв'язок з громадою (в широкому розумінні – з єврейством) а з ним і ознаки національної належності. Але, **внаслідок правообмеженого становища** шляхів такої емансипації, було небагато: легальний, через прийняття християнства, та нелегальний, через індивідуальну (дозволимо собі застосувати термін «цивільну») відмову від єврейського стану. Відповідно, наслідки емансипації різнилися. Перший варіант «відкривав кожному руському єврею Сезам рівноправ'я» [16, с.117]. Другий варіант або до лав пролетаріату, (в істинному, широкому розумінні), або у вир антиурядової боротьби.

Б.Фрумкин, у своїй статті в «Єврейській старовині» у 1911, присвяченій історії антиурядового руху, наводив слова відомого народника і представника цієї течії Аарона Зунделевича: «Для нас усіх єврейство не являло собою національного організму, що заслуговував би підтримки» [33, с.587]. Як видно, роки навчання у вільнодумному Віленському рабинському училищі не минули безслідно для сина дрібного крамаря.

Тут, на нашу думку, слід додати невелике історико-психологічне пояснення. Характеризуючи стару єврейську громаду, єврейська письменниця Рашель Хін (Голдовська) (1863-

1928) розпачливо зазначала: «...здавалося б, євреї повинні живитись життєвими силами в самих себе. Звичайно, євреї складають начебто щось і справді схоже на громаду. Але ця громада, особливо, її привілейована частина настільки позбавлена будь-якої фізіономії, до того пихата, дріб'язкова, що вона діє як угар на нову людину, що попадає в її середовище» [35, 75].

Якщо врахувати, якими бурхливими темпами розвивалася Новоросія у другій половині XIX сторіччя, як швидко колишніми селянами, а тепер – найманими робітниками і іншим *відірваним кожен від своєї громади* (курсив мій-автор) людом приростало її населення, які широкі нові можливості вільного і *несврейського, без патронату громади і тягара 613 заповідей* (курсив мій-автор) життя, відкривалися перед молодими євреями, паче перед тими що мали університетську освіту, стає зрозумілим таке їхнє «бридливе» ставлення до старої єврейської громади. Їх тягнуло нове життя, без щоденного «Шма, Ісроель!» («Слухай, Ізраїлю!» – щоденна молитва) і «Лешана абаа бирушалаим» («Наступного року в Єрусалимі» – обов'язковий завершальний заклик пасхального седеру), адже Єрусалим був далекою і обов'язковою релігійною мрією, а нове життя – вже тут і зараз.

Однак, чи готове і згодне було російське суспільство сприйняти єврейську асиміляцію? Чи чекав радо російський соціум єврейських братів, «звільнених» від контролю громади? Початок 1880-х років дав чітку і недвозначну відповідь на це питання.

Погромна хвиля 1881-1884, перша з трьох, що їх пережили російські євреї, (друга у 1903-1906 рр., третя у 1917-1921 рр.), що зачепила більше 150 міст, містечок і селищ, справила істотний вплив на хід модернізаційних процесів в середовищі російського єврейства. Саме в Росії, як зазначав видатний ізраїльський історик Йонатан Френкель, вперше в Європі XIX сторіччя «євреям довелося зіткнутися з антисемітизмом «не як з постійною незручністю, але як з безпосередньою загрозою способу життя, що склався, вибуховою силою, явищем, скоріше, динамічним, ніж статичним» [32, 79]. Між тим, в питанні погромів існує багато суперечностей, виникнення яких слід віднести скоріше до XX сторіччя, ніж до часу погромів.

Антиєврейські погроми як *явище* не виникли у 1881 році, навпаки, вони були майже завжди притаманні середовищам, де

співіснували євреї і неєвреї. Відомі одеські погроми декілька разів (1821, 1849 1859, 1871) провокувалися греками, невдоволеними втратою свого панування в зерновій торгівлі (отже, мали в основі економічні чинники). Все ж, це були поодинокі випадки, на відміну від погромної хвилі початку 1880-х років, що стали *особливим історико-соціальним явищем з глибокими причинами і суттєвими наслідками*.

В російсько-єврейській історіографії, з кінця XIX сторіччя і до початку 70-х років XX сторіччя (в радянській – до початку 1990-х років, а новітній російській – і в 1990-ті роки) погромні події 1880-х років розглядалися, здебільшого, як наслідок антиєврейської змови, організованої або інспірованої урядом в Петербурзі, або на місцях, колами, близькими до уряду. Ця версія не тільки ідеально укладалась гретцівсько-дубновську «лакримозну» («сльозливу») концепцію єврейської історії, але й слугувала міцним її підтвердженням. Бездарні дії, а у певних випадках, бездіяльність влади щодо придушення погромів, однаковість форм організації погромів, виникнення погромів одночасно на великій території, активне розповсюдження чуток щодо існування міфічного указу царя із закликом до погромів – все це, на думку прихильників конспірологічної версії, тільки підтверджувало наявність «змови».

У XIX сторіччі бажаючих спростувати цю теорію не знайшлося; у XX сторіччі більшовики, в основному, сприйняли і підтримали її, оскільки вона відповідала їхній ідеології. Між тим, навіть серед сучасників погромів версія антиєврейської змови не була беззаперечною. Так, М.Миш [21, 1-21], дослідивши матеріали судового розслідування Балтського погрому, не зміг навести ніяких підтверджень або фактів на користь «змови», обмежившись загальним звинуваченням місцевої влади в нездатності припинити погроми та в потуранні ним.

Одним з перших сумнів у справжності «теорії змови» висловив Х.Роггер [43]. Пізніше у своїх монографіях тезу про відсутність змови і стихійність погромів обґрунтували С.Берк (Stephen M.Berk) [40] і М.Аронсон [38].

М.Аронсон пояснює погроми прискореним розвитком регіону, внаслідок чого влітку він заповнювався великою кількістю заробітчан – сезонних робітників, що стали активними учасни-

ками погромних дій. Однак, М.Аронсон допускає неточність, стверджуючи, що погроми не вийшли за межі Новоросії, адже протягом тільки першої хвилі 1881-1884 років, погроми відбулися в Слісаветграді, в Києві і Смелі (Київська губернія), Жмеринці, Балті (Подільська губернія), Конотопі (Чернігівська губернія), Ромнах, Борисполі, Ніжині, Переяславі (Полтавська губернія) навіть в Варшаві і Нижньому Новгороді. Бенджамін Натанс в своїй монографії обґрунтовує ту позицію, що причиною погромів були стихійні, тобто, *глибоко вкорінені, а не свідомо маніпульовані антипатії серед окремих груп населення.*

Не можна стверджувати про однаковість авторитетних дослідників в цьому питанні. Ізраїльський історик М.Поліщук, констатує беззаперечний факт, що «у сучасній історіографії загальноновизнаною є думка про непричетність влади Росії або яких би не було політичних сил і рухів до організації погромів початку 80-х рр.» [26, 366]. Разом з тим, особисто він вважає ближчою до істини думку іншого відомого ізраїльського історика-сіоніста, що свого часу очолював Яд-Вашем, Бен-Ціона Дінура (Дінабурга). Дінур схилився до припущення про можливість «існування певної організації adeptів слов'янофільської ідеології, що координувала антиєврейську агітацію і переправлення погромних банд... Її центр знаходився в Москві, але лише частково ототожнювався з московським відділенням «Священної дружини» [26, 366]. Втім, на думку М.Поліщука, припущення, що Дінура перебільшував ступінь організованості погромного руху і несправедливо заперечував фактор раптовості. Дозволимо і собі висловити думку, що ідеологічні (сіоністські) позиції Дінура безпідставно підштовхували його до конспірологічних вивертів у поясненні причин погромів.

Ми також дотримуємося тієї точки зору, що погроми 1880-х років були одним з *наслідків прискорених процесів модернізації та індустріалізації*, що відбувалися в південних російських губерніях в другій половині XIX сторіччя. Єврейство Півдня Росії починаючи в досліджуваній період інтенсивно збільшувало свою присутність в економічних процесах регіону. Почавши з дрібної «копійчаної» торгівлі і посередництва, на 80-ті роки XIX сторіччя єврейство являло собою самостійну та впливову соціальну групу, що домінувала в картині розвитку досліджуваного

регіону. Єврейські підприємці швидко зайняли максимум економічних позицій. Неєврейський капітал риси осілости, в цілому, не міг показати таких же темпів зростання.

У сфері володіння і використання грошових коштів єврейство було поза конкуренцією. Дозволимо собі стверджувати, що в умовах нерозвинутості банківської системи і гострої потреби в обігових коштах в період первісного накопичення, «єврейська експлуатація» місцевого населення за економічним змістом була ні чим іншим, як способом залучення грошових коштів і одночасно варіантом перерозподілу капіталу.

Для проведення масштабних економічних реформ, особливо тих, що є, по суті, економічною революцією, потрібні великі гроші. Єврейство, бажано чи небажано, виконувало функцію *грошового забезпечення розвитку промисловості*, перерозподіляючи грошові ресурси, відбираючи їх, в основному, у селянства. Це явище – перерозподіл грошових ресурсів єврейством – особливо було характерне для Новоросії (Херсонщина і Таврія) і в меншому ступені для інших губерній риси осілости. Новоросія мала важливі економічні переваги, що сприяли прискореному її розвитку в досліджуваній період: наявність вільної робочої сили; наявність можливості оптового товарного збуту, в тому числі, за кордон, через порти Херсона, Миколаїв а і Одеси; наявність шляхів сполучень-комунікацій: Дніпро та інші судноплавні річки. Цих можливостей повністю або майже повністю були позбавлені південно-західні і північно-західні губернії, розвитку яких заважало до 1861 року кріпацтво, після 1861 року неможливість використання вище перелічених економічних можливостей.

З середини 1870-х років, а, особливо, з початку 1880-х, коли далися взнаки відчутні результати реформ, чимдалі більше єврейські підприємці починають відчувати наростаючу конкуренцію з боку українського і російського новонародженого підприємницького класу. Тоді народжується «нова небезпека для єврейських торговців – в селянському середовищі виріс новий тип «напівінтелігента», що виявив схильність до заняття торгівлею» [17, 197]. Цей «напівінтелігент» був ні хто інший, як селянин, що в часи кріпацтва був «клієнтом» єврея-торгівця, єврея-перекупника, єврея-шинкаря, єврея-млинаря, єврея-орандаря і єврея-лихваря. Ставлення цього «напівінтелігента» до єврея бу-

до однозначне. Він витіснив єврея не тільки економічно, але й фізично.

Не можна не бачити і позитивної ролі єврейського інвестування, навіть з урахуванням криз і стагнацій 1882-1887 та 1890-1892 років для досягнення безпрецедентних темпів промислового виробництва в цей час. Індустріальний стрибок 1880-1890-х років, прискореній промисловий розвиток українського півдня а також «економічна основа українського культурного і політичного національного руху була підготовлена іноземним, руським і єврейським (курсив мій-автор) підприємництвом» [26, 69].

Єврейство було більш мобільним і економічно активним елементом, ніж корінні етноси регіону. Можливо, тільки місцеві та деякі інші іноземці були здатні конкурувати з євреями.

Великоруське населення програвало єврейському застарілими формами ведення підприємницької діяльності, специфікою міжособистісної взаємодії в господарсько-підприємницьких питаннях та ментальними особливостями.

Українське населення, в основному було сільським і виконувало «найнижчі і складні господарські функції» [17, 190-191]. Початок процесу витіснення євреїв українським населенням із сфери сільської торгівлі і кваліфікованих міських професій можна віднести не нижче, ніж до 1880-х-1890-х років, коли заможні селяни, здебільшого, представники першого пореформеного покоління, звернулися до торгівлі як до більш прибуткового, у порівнянні з сільським господарством, виду занять. Ці нові сільські торговці стали агресивно витісняти єврейство із сфери сільської торгово-посередницької діяльності, не гребуючи фізичним насильством, часто при потуранні місцевої влади.

Українське і російське селянство межі осілості не здатне було конкурувати з єврейством. В умовах модернізації одна частина селянства швидко поповнювала лави міських низів: здебільшого, найманих робітників, частково – дрібних ремісників (які швидко, іноді—тими ж євреями-конкурентами, витіснялися на задвірки економічного розвитку). Та частина селян, що залишилася в селі, вимушена була пристосовуватись до жорстких конкурентних умов капіталістичного укладу, майже безальтернативно приймаючи єврейське економічне посередництво і кредит.

Новонароджений неєврейський (в основному, християнський) середній клас був *прямо зацікавлений в дискримінаційній політиці стосовно єврейства*. Погано пристосований до умов вільної конкуренції порівняно з єврейством, цей клас прагнув урядового захисту і протекції. Інтереси уряду, що захищав економічно і політично гинуче дворянство, нездатне пристосуватися до капіталістичних умов, збереженням антиєврейських обмежень та інтереси неєврейського середнього класу, що прагнув зайняти економічну нішу, брутально витісняючи звідти євреїв, співпадали саме в цьому антиєврейському аспекті. У підтримці антиєврейської дискримінаційної практики були зацікавлені приватні фірми (за виключенням єврейських роботодавців), індустріальні робітники, не зайняті у роботодавців-євреїв та деякі великі корпорації.

Для правообмеженого єврейства, описана вище господарська діяльність була єдиною можливим засобом виживання у неєврейському оточуючому середовищі, в умовах непевних міжнаціональних відносин та непередбачуваної урядової політики. Для представників інших націй: поляків, німців, росіян – форми їхніх власних господарських занять були природними, в близькому і/або сприятливому, або рідному, національному оточенні, в умовах прогнозованої, або, відносно прогнозованої, урядової політики.

Інтенсивна діяльність єврейських підприємців сприяла швидкому переходу від простих форм господарського життя до більш складних і передових форм господарювання. І.Бікерман вказував, що євреї є носіями західної торговельної культури, а риса осілости не дає цьому досвіду «проникнути вглиб Росії, і тим самим протегує...застою і куркульству» [4, 55-56].

Протягом другої половини 1850-х-початку 1880-х років відбувалися якісні зміни в характері єврейського виробництва. Єврейські фабрики першими облаштовувалися модерними, як на той час, паровими двигунами і застосовували нові, передові технології виробництва.

Протягом досліджуваного періоду змінився характер єврейських інвестицій. Основний єврейський капітал швидко мігрував із категорії переважно, дрібного і середнього до, переважно, середнього і великого. Лише в Херсонській губернії, з числа

фабрик, що виробляли продукції більше, ніж на 100 тисяч рублів на рік, 30% належали євреям. Із галузей виробництва, що розвивалися, здебільшого, завдяки єврейської участі, слід відмітити гуральництво, салотопну, тютюнову, борошномельну промисловість та виробництво будматеріалів (зокрема, цегли). Відмітимо, що ми не поодинокі в такому висновку [26,57].

Оцінюючи роль і значення єврейства в господарстві, Г.Блюменфельд писав, що євреї «займають видатне становище в економічному житті краю і являють життєвий нерв в господарському організмі півдня...в цілому євреї повинні бути визнані корисним агентом південного господарства, що поживляє промисловість і підтримує торгівлю краю» [5, 218]. Так, на кінець 1870-х років єврейство Єлісаветграду займало домінуючі позиції в торгівлі хлібом, і худобою, при цьому забезпечуючи дві третини доходів міської казни. Обсяг єврейської торгівлі в Херсонській і Катеринославській губерніях складав не менше 40% від загального обсягу торгівлі цих губерній, який, в свою чергу, перевищував 3/5 обсягу торгівлі межі осілости [26, 72].

Як видно, єврейське населення регіону значно швидше інтегрувалося до загальноросійських модернізаційних процесів, ніж представники інших етносів. Традиційні єврейські заняття, які у дореформену епоху були лише «дозволеною нішею» для виживання, у пореформену добу стали рушійною силою економічного розвитку. За влучним висловом ізраїльського історика М.А.Поліщука, погроми стали «ціною за єврейську комерційну експансію» [26, 24]. Він же запропонував вкрай цікавий і важливий висновок відносно причин погромів: «економічні успіхи... (євреїв-авт.) пробуджували серед християнського населення погромні інстинкти. Політична атмосфера в країні сприяла такому вирішенню проблеми єврейської конкуренції» [26, 24]. Це майже тотожне повторення офіційної позиції російської влади більш як 120-річної давнини. Отже, історія здійснила чергове коло. Як кажуть, за що боролись...

Південь України досліджуваного періоду був регіоном, де відбувалися активні, сезонні і постійні, міграційні процеси. Тисячі заробітчан щорічно наповнювали південні міста і села в пошуках заробітку. Їхня кількість, особливо, з початком епохи реформ, щорічно збільшувалась, кардинально змінюючи соціа-

льно-демографічну ситуацію в регіоні. В регіоні, де домінували дві основні і внутрішньо достатньо стабільні соціально-демографічні групи: селяни і міщани, з'являється, закріплюється і збільшується нестабільна, низькокультурна, малоінтелектуальна, відірвана (нехай і тимчасово), від власного соціокультурного коріння, звільнені від морально-етичного нагляду громади, бідна і, часто, злиденна, практично декласована, маса заробітчан. Економічно, інтелектуально і культурно знедолені представники цієї групи, так звані «мазурики», [21, 211], «боса команда», стали основою банд погромників.

Важливим фактором, що сприяв загостренню міжетнічних стосунків і виникненню погромів, стали особливості *національно-господарської спеціалізації*. В силу різних чинників, господарська спеціалізація тієї людності, що заселяла і населяла південні губернії, була пов'язана з її етнічною належністю. В масовій свідомості етнонім часто сприймався не як національно-культурний ідентифікатор, а як господарський. Значною частиною українського і місцевого російського селянства і міського неєврейського ремісництва, єврейство, внаслідок роду його занять, розглядалося виключно як паразитичний експлуаторський прошарок.

Специфіка ведення справи єврейськими підприємцями – мінімум основного капіталу або його відсутність, формування обігового капіталу за рахунок кредиту, мізерна доходність, відсутність фінансових резервів, надмірна кількість посередників, ментально не сприймалася селянством. «Мирне співіснування» і добросусідство у стосунках євреїв з приймаючим середовищем завжди залишалися лише певним status quo, не більше того.

Селянин сприймав єврея як конфесійно, культурно, національно, ментально і економічно чужого скоробагачка, чий (будь які, високі чи низькі) статки мають основою економічний паразитизм на його, селянина, праці. Стрімкий економічний розвиток 1860-х-1870-х років спричинив до масового розорення селянства, яке, переселившись в міста, перетворилося на міський пролетаріат, для якого тепер єврей став не просто чужинцем, а головним ворогом і винуватцем всіх бід і нещасть.

Посиленню напруги у стосунках «євреї-неєвреї» сприяло ставлення уряду до єврейства як до колоніально залежного на-

селення і обумовлені цим дедалі щільні правові обмеження для євреїв в економічній сфері на користь неєврейського населення краю. Дрібні і середні сільські і містечкові підприємці-євреї, в процесі свого економічного зростання зіткнувшись з єврейською конкуренцією, економічним переважанням, домінуванням і навіть монополізмом, у своєму економічному протистоянні відчували юридичну підтримку влади, що відшукувала найменші можливості обмеження єврейського впливу.

Під час всього нашого дослідження, ми, як і інші дослідники, не знайшли доказів умислу або зловмисного антиєврейського наміру в діях влади. З одного боку, обмежуючи права єврейства, ця остання діяла в контексті стосунків «колонія-метрополія». Поволі чи мимоволі, влада сприяла зростанню антисемітських настроїв в суспільстві, підштовхуючи маргіналізовані і погромогенеруючі прошарки населення Півдня України до насильства у відношенні де-юре і де-факто правообмеженого єврейського населення. Так, дії влади під час придушення погромів іноді не відрізнялися організованістю і чіткістю та й самі «придушувачі» не страждали на філосемітизм. але погроми були небезпечні, в першу чергу і насамперед *саме для влади*, оскільки в будь-який момент могли перетворитися на антиурядові виступи. Про це, наприклад, вказувалося у вже згадуваній вище доповіді (записці), скерованої графу Павлу Кутайсову влітку 1882 року лідерами одеської єврейської громади.

Погроми 1880-х років відбулися на тлі нестабільної політичної ситуації, яка виникла в Росії після вбивства Олександра II. З приходом до влади імператора Олександра III одразу позначилися суттєві урядового курсу, про що йшлося вже у Маніфесті 29 квітня 1881 року «Про непорушність самодержавства». Олександр III дотримувався думки про згубність європейських реформ для Росії і схилився до подальшого обмеження прав євреїв. Навіть якщо не враховувати суб'єктивний вплив на імператора слов'янофільських, консервативних поглядів К.П.Побєдоносцева, антисемітські настрої Олександра III мали і без того достатньо об'єктивних можливостей сформуватися і зміцнитися.

Наприкінці 1870-х років, на тлі накопичення критичної маси антисемітизму в суспільстві, вкрай негативний вплив на імідж єврейства спричинила скандальна діяльність компанії «Грегор,

Горовіц, Коген і Варшавський», що постачала російські війська під час війни з Турцією 1877-1878 років. У нагнітанні антиєврейських настроїв свою роль відіграла тогочасна націоналістична і консервативна преса: акасівська «Русь», суворінське «Новое время», «Кієвлянин», «Новоросійській телеграф», «Віленській вестник». Протягом досить довгого часу ці та інші видання майже в кожному номері вміщували іноді по декілька матеріалів антисемітського і юдофобського характеру. За наявності прямого урядового нагляду за пресою, поява таких матеріалів могла розцінюватись громадськістю як пасивне схвалення впливовими урядовими фігурами антисемітських настроїв [32, 80].

Всі погроми початку 1880-х років мали як спільні причини, так і спільні риси. Майже завжди погромам передували чутки про, нібито, дозвіл «і від міністра, і від губернатора» [21, 214], або від самого царя «бити жидів». Чуткам вірили охоче і без вагань. Їх наявність була майже обов'язковою. За влучним висловом ізраїльського історика М.Аронсона, Росія, після вбивства Олександра Другого, перетворилася у «фабрику чуток» [38, 82].

Перший погром спалахнув в ніч з 15 (27) на 16 (28) квітня в Єлісаветграді, під час православного Великодня. М.Аронсон [38, 47] та Б.Натанс [42, 215] звертали увагу на співпадіння у 1881 році днів православного Великодня та єврейського Песаху, що значно підсилило релігійну напругу і стало одним з чинників, що викликали вибух насильства.

25 квітня (7 травня) погром відбувся в Березовці, 27 квітня (9 травня) в Ананьіві. Найжорстокіший погром 1881 року, за кількістю постраждалих і обсягом понесених єврейським населенням збитків, відбувся 26 квітня (8 травня) в Києві. Ще до погрому, налякані єлісаветградськими звітками, київські євреї вдалися до масової втечі: до кожного потягу, що йшов до Бердичева або до Білої Церкви, приєднувалось 10-12 додаткових вагонів [32, 88]. Потік мігрантів, в свою чергу, сприяв посиленню погромної хвилі.

Відомості про Єлісаветградським погром викликали неабияку тривогу у євреїв Одеси, які особисто відчували на собі це страхливе явище у 1871 році і запам'ятали його надовго. Негайно, група єврейських студентів, близько 30 осіб, активним учасником якої був також М.Я.Рабінович (Бен-Амі), вирішили органі-

зувати самооборону, для чого організували в шаббат 2 (14) травня, збори в синагогах. Ідея була активно підтримана громадою з обіцянкою виконувати всі вказівки організаторів самооборони. Але, оскільки погром почався 3 (15) травня, організувати масову протидію не вдалося, лише відбулися локальні спроби опору погромникам. В процесі наведення порядку владою було заарештовано близько 500 осіб, з яких 150 євреїв, що намагалися чинити опір погромникам, серед яких Мордехай Греч, пізніше – один із діячів американського соціалістичного руху і Володимир Хавкін, народник, пізніше – відомий вчений-бактеріолог. Два тижні арештованих тримали в морі на судах, потім відпустили, звинувативши лише 26 осіб у незаконному володінні зброєю [32, 83].

На Катеринославщину погромна хвиля прийшла в травні. Чутки про можливі погроми доходили з різних місць, в тому числі і з російського сходу губернії – з Ростова-на-Дону, протягом другої половини квітня 1881 року. [22, 27]. Неспокій посилювався після того, як стало відомо про погроми в Києві та інших містах. Однак місцева влада запевняла, що вона застосовувала «заходи до підтримання спокою в губернії» [22, 27]. Погроми на Катеринославщині почалися на Великдень, 1 травня, одночасно в Олександрівську та в семи найближчих до нього селах, на станції Лозувій, в селах Єлісаветівка та Мануйлівка Новомосковського повіту. Після цього погроми охопили майже всю південну частину Олександрівського повіту, особливо, великі поселення, а звідти, «як начебто променеподібно» [22, 27] розповсюдились в сусідні місцевості.

Більшість погромів починалася і відбувалася в населених пунктах, що числилися як «казачьі станиці» (населення яких перевищувало 1000 осіб) – Камишеваха, Гуляйполе, Царекостянтинівка (мешкало близько 4500 осіб), Кінські Роздори, Воскресенка, Преображенка, Жеребець тощо, або в великих містах – Катеринослав, Ростов-на-Дону (який тоді ще входив до складу губернії), Новомосковськ. В таких місцевостях відбувалося скупчення заробітчан, що якраз приїхали на заробітки, а також кримінального і декласованого елемента, «босої команди», що стали основою банд погромників. Не викликає здивування й той факт, що погромники, як правило, одразу ж грабували винні погребі [23, 29-32]. «Все правилося, — пише М.Миш, — і єврейське

майно, і жінки...особливо ж горілка... Коли розбивали шинок в Карповичах, то горілку носили звідти різним посудом, навіть і шапками. Пити запрошувались усі...» [21, 220]. В розпал подій до погромників приєднувались місцеві селяни, в основному, з прозаїчною метою поживи чужим майном.

В Кінських Роздорах єврейське населення, вже знаючи про погроми в навколишніх селах, частину майна передало на зберігання *місцевим же селянам* (!), тому коли вночі 4 (16) травня почалися погроми, то вони призвели лише до незначного розорення єврейських сімей.

Основними учасниками погромів, що сталися в маєтку Чауського селі Васіновці були селяни сусіднього села Преображенка. В погромах брали участь і місцеві, васіновські, але в дуже незначній кількості і лише «за прикладом» преображенських селян. Ті ж самі селяни села Преображенка були найголовнішими учасниками погромів в селі Орехове.

В селах Гайчул і Воскресенка (Катеринославщина) майно євреїв було пограбоване повністю місцевими селянами. Після цього частина селян із Воскресенки відправилася з порожніми фурами в Гуляйполе – великий торговий центр із значною чисельністю єврейського населення, де вони (селяни) очікували на початок єврейських погромів з метою власної поживи з цього. «Селяни-очевидці, – писав, аналізуючи погроми в часописі «Восход» М.Мишц, – помічаючи злочинну бездіяльність влади і абсолютну беззахисність євреїв, не могли не усвідомити, що бити і грабувати євреїв можна, і, дійсно, приступали до биття...» [21, 216]

Влада, як центральна так і місцева, була в принципі не готова до такого розвитку подій. Рівень розвитку тодішньої системи охорони громадського порядку був недостатній і причини цьому були, здебільшого, об'єктивні. Рівень інтелектуального і культурного значної частини працівників поліції, армійських і жандармських офіцерів, особливо, нижнього командного складу і солдат був досить низьким. Філосемітством російська влада також не страждала. Не дивно, що дії такої влади по припиненню погромів сучасники характеризували як «нерозумні, такі, що межують із зловмисністю», та «потурання влади погромам» [21, 214-215]. Сучасник писав: «так як пограбування і всілякі гвалти, завдяки без дії і потуранню влади, зійшли молодцям (тобто,

погромникам — автор) цілком благополучно, то в умах селян не могло не скластися переконання, що начальство схвалює насильство проти євреїв» [21, 216]. За свідченням Єлісаветградського рабина Шапіро, про що він повідомив у записці на ім'я генерала Павла Кутайсова, він та ще декілька поважних представників єврейської громади міста вже не третій день після погрому були викликані до губернатора А.Ерделі і протягом години вислуховували від нього такі повчання і докори, що один з присутніх представників єврейства знепритомнів [15, 305].

У вищих урядових колах імперії погроми і їх масштаб викликали розгубленість. Організацію погромів приписували діяльності анархістів, про що заявив Олександр III на зустрічі з делегацією впливових представників єврейства на чолі бароном Г.Гінцбургом 11(23) травня 1881 року в Гатчині. Пізніше думка імператора дещо змінилась. Відряджений для розслідування причин погромів граф Павло Кутайсов в якості основної причини погромів висунув версію єврейського економічного панування: захоплення євреями всієї торгівлі і промисловості в регіонах, де відбулися погроми та експлуаторську діяльність євреїв по відношенню до найбідніших верств оточуючого населення.

Таких же поглядів дотримувався і новий міністр внутрішніх справ граф М.Ігнат'єв, що в травні 1881 року замінив ліберального Лоріс-Мелікова, але його позиція мала деякі нюанси. В примітках на полях клопотання барона Г.Гінцбурга до Олександра III, М.Ігнат'єв писав, що «в багатьох випадках погроми викликані їх (євреїв-В.Я.) нахабством... Не тільки в Росії, але й в Європі євреї відомі своїми несумісними з благом більшості вимогами» [7, 10-11]. Промовляючи перед єврейською депутацією [7, 11-12] М.Ігнат'єв заявив: «Ваше становище невтішне, але ви самі в змозі його виправити. *Слідство далеко не підтвердило вашу улюблену казку про те що на вас нападали. як на власників* (курсив мій—автор)... На Сході, серед іногородців, живе багато іногородців, не християн. Там, однак, не доводилося застосовувати війська для їхнього захисту. Розглядаючи причини безладів... не можна не визнати, що в багатьох випадках вони викликані самими євреями».

М.Ігнат'єв категорично заперечував, що причиною погромів в будь-якій мірі могло стати правообмежене становище єв-

рейства. «Напади на євреїв,—стверджував він,— не можуть бути приписані їх дещо обмеженому правовому становищу в державі: народ законів не знає зовсім і тому і бити євреїв з цієї причини не може. Але він твердо знає ставлення єврея до нього самого... народ тому і нападає на євреїв, що вважає їх привілейованими з причини... безкарного ухилення від військової повинності, постійного виграшу службових справ з селянами і, нарешті, уявно-го заступництва влади...» [7, 9-11]. Посилаючись лише на безпосередні чинники, що призвели до погромів, М.П.Ігнат'єв намагався запропонувати євреям глобальний вихід: «Намагайтеся відшукати собі виробничі трудові заняття, кидайте шинкарство, лихварство. Не розраховуйте на ті обходи закону, що вам до цих пір вдавалися. Я охоче готовий вам сприяти в усьому, що може прискорити ваш перехід до землеробської праці...» [7, 9-11]. (Залишається додати, що Кабузан у своїй відомій роботі зазначав, що він не може зрозуміти вперте прагнення влади безплідно залучати євреїв до сільськогосподарської праці)

Новий імператор і його уряд прагнули уникнути повторення та подальшої ескалації антиєврейських подій. 22 червня 1881 року рішенням імператора в губерніях межі осілості було створено комісії з єврейського питання. У вересні того ж року в Петербурзі було утворено Центральний комітет для розгляду єврейського питання під керівництвом товариша (заступника) міністра внутрішніх справ Гостовцева, що діяв до березня 1882 року. Комітет висловлювався за перегляд всього антиєврейського законодавства в консервативному руслі і за повернення до більших обмежень, заборону проживання євреям в сільській місцевості, обмеження прав щодо нерухомості, торгівлі спиртом, тощо. М.Ігнат'єв вважав цю програму недостатньою і пропонував, зокрема, обмежити право проживання євреїв-ремісників у внутрішніх губерніях і право торгівлі у дні християнських свят. На упередження виникнення погромів було спрямоване і опубліковане 8 вересня 1881 року, прийняте Комітетом міністрів за ініціативою М.Ігнат'єва, «Положення про заходи щодо охорони державного порядку і громадського спокою».

Прагнучи упередити виникнення нових погромів, М.Ігнат'єв напередодні Великодня 1882 року розіслав генерал-губернаторам спеціальний циркуляр, в якому вказав на необхід-

ність застосування найжорстокіших заходів для припинення можливих погромів. Хоча масових погромів на кшталт 1881 року вдалося уникнути, все ж 1882 рік увійшов в єврейську історію безрезневим погромом в Балті і грудневим у Варшаві. Ці погроми викликали ще більшу стурбованість російського уряду. Олександр III дав спеціальне розпорядження про позачерговий розгляд справ щодо антиєврейських погромів.

Призначення на посаду міністра внутрішніх справ графа Толстого, не схильного до потурання погромам, сприяло їх швидкому припиненню і більш жорсткій позиції влади щодо погромників. У 1883 році влада вже діяла жорстко і безжалісно щодо бандитів: в Катеринославі під час припинення заворушень військами було вбито 25 погромників та заарештовано більше 400 [22, 30]. М.Миш писав: «там, де влада застосувала енергію, погромів і не було» [21, 221].

Погроми були кризою безпрецедентних в сучасній єврейській історії масштабів, але саме цьому перша реакція єврейської спільноти виявилася досить нерішучою і, навіть, неадекватною. Організований в Петербурзі збір коштів на допомогу постраждалим від погромів не дав очікуваних результатів: на допомогу своїм одновірцям залізничний магнат Самуїл Поляков пожертвував 1000 рублів, а банкір Абрам Зак – всього 500 рублів [32, 80]. Одночасно, група єврейських студентів Київського університету відкрито вітала погроми [32, 80]. Одним з членів цієї групи був Пінхус Аксельрод, який пізніше пояснював свою позицію так: «Ми були переконані, що всі євреї—шахраї... ми належимо російського народу» [2, 219].

Не можна не зауважити, що П.Аксельрод і група, що підтримала погроми, відносилась до тих радикальних представників асиміляційної течії, що категорично і безповоротно відмовлялися від власної національної належності як від ганебного тавра, активно включаючись в боротьбу проти єврейства, як реакційного, на їх думку, стану. Парадигма асиміляції повністю виключала поняття національної належності. Середовище асимілянтів породжувало космополітів, позбавлених власного коріння та культури і тим більше небезпечних для суспільства, в якому вони знаходились. Саме цей вузький прошарок єврейства, який фактично вже не був єврейством ні в якому розумінні, окрім

біологічного, зайняв провідні позиції лівих і ліворадикальних партій. Саме їх діяльність дала привід для безпідставних тверджень про, начебто, «єврейський характер» російської революції та подальших, аж до сьогоднішнього, інсинуацій з цього приводу.

Російське суспільство трагічно схвально, або, як мінімум, співчутливо поставилося до факту погромів. Слідом за урядовцями, тогочасні газети і журнали, а за ними – земства, звинувачували в погромах самих євреїв, закликаючи покласти край єврейській конкуренції в сфері торгівлі і освіти, заборонити євреям «експлуатувати» населення, ще більше звузити межу осілості.

Не викликали погроми засудження і у представників лівих, так званих «революційних» партій, що вихваляли себе інтернаціоналістами і «захисниками народу». Показовою є листування двох дуже відомих представників соціалістичного руху, свого часу народжених євреями, Пінхуса Аксельрода і Льва Дейча. Л.Дейч писав П.Аксельроду: «Єврейське питання тепер дійсно, на практиці, майже нерозв'язне для революціонера. Заступатися за них це значить... «викликати ненависть проти революціонерів, які не тільки вбили царя, але й жидів підтримують». І доводиться їм бути між двома суперечностями. Це просто безвихідна суперечність, як для євреїв, так і для революціонерів. ...серед народу вести примирливу агітацію дуже, дуже важко тепер для партії. ...все ж таки я залишаюся членом російської революційної партії і не на один день не стану віддалятися від неї» [2, 100] П.Аксельрод писав у відповідь: «Такий крупний факт, як антиєврейські безлади, міг би, при деякому зусиллі організований соціалістичних груп, зробитися початком соціалістичного класового руху в ім'я «землі і волі» і трудящих мас. Потрібно було тільки, наприклад, направити натовп в квартали капіталістів-євреїв та на банки, де зосереджені капітали вищих класів всіх національностей. ...Зараз же, до загального сорому нашого (соціалістів), хвилювання проти «жидів» так і застрягли на ступені сліпої ворожнечі мас проти цілої нації, залишивши по собі розореними, головним чином, десятки тисяч пролетарів і дрібних крамарів»[2, 98-99].

Слід, на нашу думку, зазначити той негативний факт, що історія погромів протягом ХХ століття піддалася не стільки науковому вивченню, скільки фальсифікації. Фальсифікація торк-

нулася двох речей: жорстокості погромів і причетності до їх організації вищого керівництва держави.

«Становище євреїв в Росії, ненормальне взагалі, погіршало до крайності після погромів на півдні...», писав М.І.Миш у серпневому числі «Восходу» за 1881 рік [20, 15]. М.Миш одним з перших, мабуть, раніше самих євреїв, прозорливо зазначав, що трагічним боком подій є не стільки факт масового пограбування євреїв, скільки усвідомлення євреями «своєї щонайповнішої беззахисності проти диких, неприборканих інстинктів черні і достойної їй «білої» братії». Ці дикі інстинкти «не тільки не одержали відсічі і засудження, але... зустріли найповніше співчуття і схвалення» [20, 15].

За влучним висловом ізраїльського історика Й.Френкеля, погроми «привели в дію соціополітичну ланцюгову реакцію» [32, 89]. Першим і явним проявом такої реакції стала *криза взаємної довіри* між владою і єврейством. *Реакцію влади* на погроми можна назвати передбачуваною, якщо її розглядати в рамках російського політико-владного дискурсу. Влада дієво занепокоїлася проблемою лише тоді, коли ця проблема, в образі перспективи анархічного безладу, постала як реальна загроза непохитності самої влади.

Погроми породили хвилю взаємних звинувачень єврейства і влади, причиною і метою яких було перекладення відповідальності за те, що сталося на противну сторону.

Як ми вже згадували вище, влітку 1882 року, на прохання генерала Павла Кутайсова, лідери найбільших єврейських громад регіону подали на його ім'я спеціальні доповіді (записки) щодо розуміння ними ситуації і причин погромів. Деякі записки, як наприклад, записка керівництва елісаветградської громади (її підписало шість осіб, в тому числі рабин Григорій (Гірш) Шапіра (Шапіро), двоє купців, двоє лікарів і адвокат, містять перелік причин, чинників і приводів, які не змінилися й досі і жоден факт не спростований. Слід відмітити тон звернення авторів, що, по-суті, носив витончено-знущальний характер: «З почуттям глибокого благоговіння просимо Ваше Сіятельство не звинувачувати нас у занадто великій сміливості, не вбачати у перелічених вище заходах виразу будь-якого невдоволення або вимоги; ми, євреї, завжди сприймаємо за вище благо всі розпорядження і узаконення, що виходять від вищої влади...» [15, 231-232].

Тож, на думку авторів записки (Г.Шапіра додатково подав особисту записку, зміст якої дещо відрізнявся від вищенаведеної), причини погромів полягали, по-перше, у зміні політики центральної влади стосовно єврейства, від заохочувальної, сприятливої, на негативну, обмежувальну. Це, начебто, дало можливість християнському населенню вважати, що держава відмовляється від правового захисту євреїв і спробувати позбутися економічних конкурентів за рахунок порушення закону. Сприяли виникненню погромів, на думку керівництва громади, також і публікації певного характеру у «Новоросійському телеграфі», відомому одеському антисемітському виданні (на той час його редагував М.Озмідов). По-третє, неорганізованість, нерозторопність влади *сприймалися погромниками як схвалення і заохочення погромів* (виділено нами—автор). Автори записки зовсім не виключали *вплив соціалістичної пропаганди*, спрямованої проти приватної власності (те ж саме заявляв Олександр II, звинувачуючи анархістів). Нарешті, лідери громади пропонували, щоби цар обнародував власну офіційну думку і скасував антиєврейське обмежувальне законодавство [15, 229-301].

Єлісаветградський рабин Г.Шапіра, між тим, займав дещо відмінну позицію. У спеціальній, окремій записці, скерованій ним особисто П.Кутайсову, він намагався звинуватити єлісаветградське міське керівництво і херсонського губернатора в бездіяльності, яка сприймалася погромниками як владне схвалення, певна легітимація їхніх дій. Він вважав губернатора винним в тому, що той одразу ж не звернувся до погромників з попередженням і не застосував негайних заходів проти безладів [15, 298-304]. Г.Шапіра заперечував і наявність міжнаціональної ворожнечі в Єлісаветграді, відмічаючи, при цьому релігійну терпимість і миролюбність жителів міста. Причини ж погрому рабин Г.Шапіра вбачав в *економічній конкуренції і дрібних меркантильних прагненнях частини християнського населення, що прагнула поживи за рахунок, у даному випадку, безправного єврейства* [15, 298-304].

Представники більш постраждалої київської єврейської громади, тому більш рішуче налаштовані (Е.Мандельштам, А.Куперник, О.Цукерман) в якості причин вказували *національну ворожнечу, релігійну нетерпимість і знов-таки, економічну конкуренцію*.

Значно більш рішучою, ніж попередні, і більш глибокою за змістом виглядає записка херсонського казенного рабина Ісідора Самуїловича Пескера, скерована на адресу губернатора і пізніше видана окремою брошурою [25]. І.Пескер категорично заперечував, по-перше, звинувачення у, начебто властивій євреям, зневазі до фізичної праці, наводячи в якості аргументу наявність євреїв-землеробів. По-друге, рабин відкидав расистські звинувачення у наявності особливих вад характеру, належних виключно євреям. По-третє, спростовував тезу про наявність специфічних єврейських професій. По-четверте, І.Пескер абсолютно вірно зауважував, що причина існуючої національної замкненості євреїв лежить в законодавчо-юридичній площині, а не в національно-культурній та національно-релігійній. Нарешті, рабин пропонував висновок, що лише правова емансипація єврейства, а саме: скасування риси осілості, надання євреям, рівних з іншими підданими, громадянських прав, а зовсім не репресивні заходи, здатна ліквідувати аномальні міжнаціональні стосунки [25, 4-5].

Рабин Ісідор Пескер закликав уряд до розширення прав єврейських громад, пропонуючи ряд достатньо розумних заходів в цьому напрямку. Він вважав, за необхідне скасувати коробочний і свічковий збір і надати євреям самим право визначати обсяг збирання і призначення громадських коштів, зберігши при цьому контроль з боку місцевого самоврядування і урядової адміністрації. Він пропонував заснувати рабинську семінарію, діяльність рабинів підпорядкувати спеціально створеній консисторії, підвищити освітній рівень викладачів хедерів і Талмуд-Тор, збільшити кількість середніх загальноосвітніх і професійних навчальних закладів [12, 71-72].

Особливу позицію зайняв одеський рабин Симон Швабахер (до речі, не підданий імперії, «єврей-іноземець»), чия записка Кутайсову, як і записка Пескера, також вийшла окремою брошурою [36]. Швабахер уникнув висвітлення ролі антисемітської та націоналістичної преси у виникненні погромів, однак детально зупинився на висвітленні ролі тієї частини російської преси, що виступала проти антисемітизму і національної ворожнечі. Рабин Швабахер характеризував погроми як певну кризу на шляху державного організму Росії до повного розумового та морального здоров'я, а крайнощі погромів всього лише перебільшені ра-

дикальною пресою, як націоналістичною, так і проєврейськи налаштованою. Отже, на його думку, преса не висвітлила справжньої картини погромів.

Рабин Швабахер звинувачував в організації погромів терористів, що вбили царя і тим спровокували напади на євреїв, розглядаючи це як спробу втягнення мас до антиурядової боротьби. Швабахер вважав власне російський народ невинним в організації погромів, зазначаючи що останній став «сліпою зброєю негідників» [36, 3-9]. Така позиція Швабахера віддзеркалювала погляд на ситуацію представників великого єврейського капіталу і частини середнього класу, які були не зацікавлені в погіршенні відносин з владою, що могли статися внаслідок висунення нових антиєврейських, незалежно від того, обґрунтованих чи необґрунтованих, звинувачень.

Одеський рабин (до речі, чудовий публіцист) радив «Росії звільнитися від надлишку своїх євреїв... дати їм в законодавчому порядку повну і безперешкодну можливість виселитися» [15, 308-309], [36, 44-47]. Рабин емоційно завершував: «я вимагаю тільки єдину ціну: емансипацію мого народу. Та чи заплатять мені цю ціну?» [15, 312], [36, 52].

Проблема погромів, співробітництва з владою в питаннях захисту єврейського населення, подальшої долі єврейства стали основними на скликаній в Петербурзі за ініціативи барона Горація Гінцбурга нараді з'їзду представників єврейських громад, що працювала в перший тиждень вересня 1881 року і на другій нараді (конференції), що працювала в квітні 1882 року. На цій нараді південноукраїнські регіони репрезентували рабин Григорій Шапіра (Єлісаветград), рабин Фаддій Блюменфельд (Херсон), рабин Ісідор Пескер (Херсон), купці Мордехай Шполянський (Єлісаветград) і Йоахим Гурович (Катеринослав) [29, 1317-1318].

Серед всієї сукупності тих позитивних і негативних наслідків, що були спричинені погромною хвилею, в якості провідного, ми б виділили виникнення нових суспільних рухів в середовищі єврейства. За висловом І.Трунка (США), «погроми не тільки не породили... настроїв дефетизму, але, навпаки, вони дали поштовх до пробудження національної енергії, як в галузі думки, так і в галузі дії. В цю епоху, спущену погромами 80-х років, уходять корінням такі суспільні рухи в руському єврействі, як

палестинофільство, територіалізм, соціалізм (національний і ко-спомополітичний)» [31, 25-26]. Новими авторитетами стали молоді представники єврейської інтелігенції, до кола якої входили, з одного боку, радикально налаштовані, просякнуті народницькими ідеями студенти університетів, з іншого боку – національно свідомі, національно орієнтовані письменники і журналісти поважних в єврейському середовищі часописів «Восход», «Рассвет», «Русский еврей», «Недельная хроніка Восхода», «Га-Меліц», «Га-Магід», «Га-Цефіра», «Га-Шахар».

Важливим наслідком погромної хвилі 1880-х років стала *криза (але не крах!) асиміляції як модернізаційної ідеї*. Ідея стати «кегол хагоим» — «як всі народи», яку плекали асимілятори, зазнала поразки. Як зазначав Гершон Свет, «погроми 80-х років... протверезили багатьох, хоча далеко на всіх, романтиків емансипації і adeptів асиміляції» [28, 245]. Найбільш далекоглядні представники єврейського руху завели мову про відсутність будь-якої можливості для євреїв жити серед інших народів в становищі пригнобленої бездержавної меншості. Прихильники ідей культурної автономії євреїв в діаспорі, такі, як Моше Лілієнблюм, Лев Леванда, Леон Пінскер, Перец Смоленскін, корінним чином переглянули свої позиції, змінили свої погляди і стали переконаними прихильниками національного відродження єврейства на його історичній батьківщині – в Палестині. Суттєвий внесок в розвиток палестинофільського руху внесли представники південноукраїнського єврейства: Менахем-Мендл Усишкін та Володимир Тьомкін (Катеринослав та Єлісаветград).

Погроми викликали те, що ми назвали б *«кризою нотаблів»* у єврейському середовищі. (Й.Френкель назвав її «вакуум керівництва» [32, с.81]). В даному випадку і в межах цієї роботи під терміном «нотаблі» нами розуміються лідери єврейських общин, традиційні єврейські авторитети – олігархічна общинна верхівка, рабини, цадики, тощо.

Отже, нотаблі виявилися нездатними ані пояснити громаді те, що відбулося, ані захистити громаду, ані, використовуючи свої зв'язки з високими посадовцями в Петербурзі, спонукати уряд до дієвого захисту єврейства. Негативне ставлення до нотаблів підсилювалося після їх незгоди, за певним виключенням, підтримати *еміграцію, як відповідь на погроми*. Відмітимо що на другій нараді в Петербурзі (квітень 1882 року) представники південноукраїнських громад (за виключенням купця Й.Гуровича) підтримали ідею

еміграції, при чому, в трактуванні представника київської громади Е.Мандельштама, що наполягав на централізованій організації єврейського еміграційного руху [29, 1317-1318].

Більшість єврейських лідерів Західних і Північно-західних губерній межі осілості виступили проти еміграції і ми схильні дати цьому достатньо просте пояснення. Еміграція призводила до руйнування громади, яка й без того руйнувалася за об'єктивних чинників. Єврейські лідери втрачали не тільки владу в громаді, а й з усіх боків економічно вигідні зв'язки з владою і, головне, контроль над коштами громади (збирання коробочного, свічкового збору, плати за кошерне м'ясо, розпорядження спадковими коштами, тощо). Влада і матеріальні ресурси впливали з рук обцинних лідерів і це їх дуже турбувало. Масова еміграція остаточно зруйнувала б поважне громадське становище і матеріальне благополуччя обцинних лідерів.

Економічно детерміновані внутрішні і зовнішні міграційні процеси завжди були притаманні єврейському середовищу. Єврейство, скупчене в економічно депресивних містечках, мігрувало в регіони, де існувала найменша перспектива пристойного заробітку. Наприклад, тільки протягом 1863-1870 років чисельність євреїв білоруських губерній межі осілості зменшилася, приблизно, на 100 тисяч. Можна бути впевненим, що більшість їх віднайшлася на неосяжних теренах Новоросії. Економічна міграція відбувалася як в рамках (в нашому випадку) межі осілості – на український південь, в Новоросію, так і поза межею – із північно-східних губерній межі осілості до таких, що індустріально розвивалися, польських земель (Бялисток, Лодзь, Варшава). Частково цим можна пояснити збільшення за те ж семиріччя, з 1863 до 1870 року, чисельності єврейського населення Польщі на 115 тисяч осіб. Нарешті, євреї західноукраїнських земель (так звані «галіційські євреї») за тих же економічних чинників мігрували або до центральних частин Австрії, або до Новоросії, склавши впливову громаду, наприклад в Одесі. Таким чином, еміграційний рух початку 1880-х років, став розширеним продовженням існуючого міграційного руху і практичною реалізацією традиційної єврейської готовності до мобілізаційного рушення.

Еміграція єврейства була складовою частиною загальноросійської еміграції і обумовлювалась, перш за все, економічними

причинами. Так, наприклад, єврейські ремісники склали 60% всіх євреїв-емігрантів, в той час, як торговці – всього 10% [17, 199-200]. Будучи, в принципі, кваліфікованими робітниками, володіючи ремеслом, професією, до 70% єврейських ремісників ледь животіли в умовах нестерпної конкуренції межі осілості і загального низького рівня економічного розвитку аграрної Росії другої половини XIX сторіччя. За даними «American Jewish Year Book» лише за один рік з 1 липня 1900 до 30 червня 1901 року через Нью-Йорк до Сполучених Штатів Америки в'їхало 44 208 євреїв, з них 24 927 (або 56,38%) — вихідці з Росії [37, 158].

Центральними фігурами *організованого* еміграційного руху на першому етапі стали представники одеського єврейства Ш.Байлей, М.Гердер, Г.Сабсович, Бен-Амі і М.Бокал. На початку 1881 року в Одесі виникає товариство «Ам-`Олам» («вічний народ», або «єдиний народ») під керівництвом Моні Бокола (або Бокала) і Моше Гердера. Фундатори товариства спочатку планували заснувати на півдні Росії землеробську комуну, але погроми змінили їх плани і місцем колонізації було обрано США. Погляди засновників і учасників товариства знаходились під сильним впливом соціалізму, російського народництва із єврейським національним акцентом. Більшість групи склали дрібні єврейські ремісники і торговці, але такий склад її був сформований особисто М.Боколом, який дещо критично ставився до представників інтелігенції. Протягом літа 1881 року представники «Ам-`Олам» проводили активну діяльність на півдні України, вербуючи прихильників. В листопаді 1881 року перша група «Ам-`Олам» яка складалась з 65 відправились за океан. Всього у 1881–82 роках в США переселилося декілька сотень євреїв, що входили до складу товариства, з Києва, Кременчука та Одеси. Матеріальну допомогу «Ам-`Оламу» надали рабин міста Лігніц доктор Ландсберг і берлінський представник альянсу професор Бернштейн [32, 98].

Товариство «Ам-`Олам» було не єдиним представником організованого еміграційного руху. Декількома місяцями раніше, 4 (16) серпня 1881 року в США прибула невелика група євреїв з Єлісаветграду, яку очолював Герман Розенталь, «обрусілий інтелігент, що не був відвертим соціалістом, але, без сумніву, такий, що відчув вплив аграрництва» [32, 85]. Проблемати-

чним є походження і зв'язки групи Г.Розенталя. За одними даними група Г.Розенталя була відділенням товариства «Ам-`Ола́м», за іншими – ніяк не була з ним пов'язана [32, 85].

В жовтні 1881 року з Єлісаветграду до Бродів виїхало ще 26 єврейських родин, послідовників Г.Розенталя. В Бродях вони купили свиток Тори: факт, що міг би свідчити про більш традиціоналістську орієнтацію групи, ніж групи Моні Бокала. Втім, ця група, як і «Ам-`Ола́м» також знаходилась під сильним впливом народницьких ідей. Л.Бланк, один з учасників цієї групи, писав: «ми відправляємося в нову країну не для добування золота... а для того, щоби прикласти... зусилля до чесно́ї і корисно́ї праці. Наша мета – розширити громаду постійним припливом свіжих сил, аби. У разі повторення нещастя, наші брати знали, що за океаном є купка людей, до яких вони можуть звертатися за допомогою» [6, 17].

«Ам-`Ола́м» і група Германа Розенталя репрезентували організовану частину російського єврейства, яка їхала в США свідомо, маючі перед собою ідеологічно (більш-менш) обґрунтовану мету. Основу стихійної, неорганізованої еміграції наляканого погромами єврейства, склали бідні і злиденні верстви єврейського населення, серед якого з літа 1881 року розповсюдились чутки (вони виявились хибними) про організацію масової еміграції паризьким «Alliance israélite universelle» (далі – Альянс). Сотні бідних євреїв щоденно прибували в Броди (на той час – територія Австро-Угорщини), де очікували на допомогу Альянсу.

Незважаючи на досить скромні завдання, Альянс відіграв певну роль в розвитку еміграційного руху. З липня до вересня 1881 року Альянс випустив в Росії декілька бюлетенів («Bulletin d'Alliance»), в яких активно обговорювались питання еміграції. Кінцевою точкою еміграції Альянс вважав США. Саме на гроші Альянсу єлісаветградська група Г.Розенталя, за допомогою емісара Альянсу в Бродях Шарля Неттера, переправилась до США. Діяльність Альянсу, як вдала, так і невдала, сприяла встановленню і розвитку міжнародних зв'язків російського єврейства, справила вплив на виникнення палестинофільського руху, готувала ґрунт для виникнення єврейської національної ідеї новітнього часу. Формована в США, в значній мірі вихідцями з Росії, єврейська громада, швидко ставала найбільш впливовою етнічною групою, що в перспективі мало глобальне значення.

Не слід, однак, тлумачити єврейську еміграцію до США з Росії як свідчення якогось особливого, специфічного поганого стану єврейства Росії порівняно з єврейством інших країн. Динаміка еміграції російських євреїв до США корелюється з динамікою еміграції з інших країн. Більше того, вона співпадає з динамікою еміграції неєвреїв, отже, не може слугувати особливим індикатором економічного становища російських євреїв.

Погроми викликали надзвичайне занепокоєння у тій частині російського купецтва, що буда пов'язана торговельними зв'язками з південними, «погромними» регіонами. 30 травня (11 червня) 1881 року із спеціальним таємним листом від імені московського купецтва до міністра внутрішніх справ Ігнат'єва звернувся голова Московського біржового комітету відомий і впливовий підприємець Тимофій Морозов. В цьому листі він закликав Ігнат'єва зробити все можливе для зупинення погромів, внаслідок яких на півдні на початок літа майже припинилася будь-яка торгівля, головні торгові ярмарки були скасовані, внаслідок чого величезна кількість продукції накопичилася на складах в центральних промислових регіонах Росії і продовження погромної хвилі загрожувало експорту через південні порти і нормальному економічному розвитку [24, 259].

Наслідком погромів стало пришвидшення процесу пауперизації і пролетаризації єврейства, що до цього відносилась до середнього майнового прошарку, до тієї категорії, що саме і складала основну конкуренцію неєврейському капіталу, що розвивався.

Погроми 1880-х років справили істотний дезорганізуючий вплив на економічне життя єврейства, для стабілізації якого знадобилося, за різними оцінками, від 2 до 5 років.

В політичній площині провідним наслідком погромної хвилі стало виникнення палестинофільського руху, як предтечі сіонізму, що став рухом єврейського народу за національне відродження нового і новітнього часу. Місцем виникнення палестинофільського руху і центром його розвитку на певний час став Південь України, де, за участі, згадуваних нами, одеського рабина Швабахера і М.Моргуліса, майбутнього автора «Автоемансипації» Леона (Єхуди) Пінскера, видатного письменника і публіциста Моше Лілієнблума і ще близько 30 осіб, в жовтні 1883 року, на свято Рош-Га-Шана (єврейський Новий Рік) було прийнято рішення про створення Палестинського товариства (Това-

риства допомоги євреям землеробам і ремісникам Сирії і Палестини) [26, 125]. Однак, лише у 1890 році вдалося оформити офіційне створення Товариства.

Висновки. Взаємостосунки між євреями і російським суспільством Новоросії формувалися під впливом великої кількості чинників об'єктивного і суб'єктивного характеру. Поререформений період був переломним в житті російського єврейства. Погромна криза у стосунках із суспільством була істотно підсилена внутрішньою кризою традиційної єврейської громади, протистоянням старих єврейських авторитетів і нової єврейської інтелігенції, розчаруванням єврейської молоді у традиційних єврейських цінностях і активізацією секулярних процесів всередині самих громад.

Однак, інстинкт національного самозбереження допоміг єврейству і на цей раз, реалізувавшись наприкінці ХІХ сторіччя у плідній сіоністській ідеї, народженій і викристалізуваній в єврейських громадах Новоросії.

Джерела і література

1. Афанасьев-Чужбинский А. Поездка в Южную Россию. Часть 1. Очерки Днепра. – С-Пб., 1861. – 465 с.
2. Аксельрод П. Все для народа и посредством народа // Быть евреем в России... Материалы по истории русского еврейства 1880-1890-е годы / Сост., заключ. статья и комментарии Н.Портновой. – Иерусалим, 1999. – 416 с.
3. Бартадь Израэль. От общины к нации: евреи Восточной Европы в 1772-1881 гг.: Пер. с англ. и иврита. – Иерусалим: Гешарим. – М.: Мосты культуры, 2007. – 262 с.
4. Бикерман И.М. Роль евреев в русской хлебной торговле. – С-Пб., 1912.
5. Блюменфельд Г. Экономическая деятельность евреев на юге России // Восход, 1881. — Кн.9 (сентябрь). — С. 175-219.
6. Бланк Р.М. Роль еврейского населения в экономической жизни России. – Спб., 1908. — 79 с.
7. Быть евреем в России... Материалы по истории русского еврейства 1880-1890-е годы / Сост., закл. Статья и комментарии Портновой Н. — Иерусалим, 1999. – 416 с.
8. Горшков Д. Из пришлого нашего земства (Очерки и справки), (Отдельные оттиски из Ежегодника Голоса Юга). — Елисаветград, 1913. — 157 с.
9. ДАОО, ф.2, Канцелярия Одеського градоначальника, оп.2, спр.1796.

10. ДАОО, ф.2, оп.2, спр.2022.
11. ДАОО, ф.5, Управление временного Одесского генерал-губернатора, оп.1, д.193.
12. ДАОО, ф.5, оп.1, д.1528
13. ДАОО, ф.162, Личный фонд, Зеленый Павел Александрович оп.1, спр.5.
14. Клир Дж. Россия собирает своих евреев. (Происхождение еврейского вопроса в России: 1772-1825) – М.; Иерусалим: Мосты культуры – Gesharim, 1999. – 352 с.
15. Красный-Адмони Г. Старый режим и еврейские погромы // Материалы для истории антиеврейских погромов в России. Т. 2. Восьмидесятые годы (15 апреля 1881 г. – 29 февраля 1882 г.). – Пг.; М., 1923.
16. Книга о русском еврействе: от 1860-х годов до революции 1917 года. – Иерусалим: Гешарим, М.: Мосты культуры; Минск: ООО «МЕТ»; 2002. — 600 с.: ил. — (Памятники еврейской исторической мысли).
17. Лещинский Я. Еврейское население России и еврейский труд // Книга о русском еврействе... – С.187-210.
18. Марек П. Борьба двух воспитаний: из истории просвещения евреев в России // Пережитое. — Т.1. — СПб., 1909. — С. 105-143.
19. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Херсонская губерния. Составил генерального штаба полковник А. Шмидт. Часть вторая. — С-Пб., в типографии Калиновского, 1863. — 382 с.
20. Мыш М.И. Борьба правительства с питейным промыслом евреев в селах и деревнях // Восход –1881, Кн. 8 (август). — С. 15-47.
21. Мыш М.И. Погромы и их причины // Восход. — 1883. — Кн.1/2. — С. 209-222; Кн. 9 (сентябрь). — С. 1-21.
22. Обзор Екатеринославской губернии за 1881 год: Приложение ко всеподданнейшему отчету Екатеринославского губернатора. — Екатеринослав, 1882.
23. Обзор Екатеринославской губернии за 1882 год: Приложение ко всеподданнейшему отчету Екатеринославского губернатора. — Екатеринослав, 1883.
24. Оксман И.Г. Отклик московских промышленников на антиеврейские беспорядки // Красный архив.—1926., XIV, №1.—С.258-260.
25. Пескер И. Записка по еврейскому вопросу, представленная его превосходительству г.Херсонскому губернатору херсонским раввином Исидором Самуиловичем Пескером.—Херсон, 1882.
26. Полищук М. Евреи Одессы и Новороссии. Социально-политическая история евреев Одессы и других городов Новороссии 1881-1904.— Иерусалим: Гешарим, М.: Мосты культуры. — 5762-2002. – 446 с.

27. Рябков П.З. Краткий исторический очерк Елисаветградского Общества распространения грамотности и ремесел 1873-1898 г. — Елисаветград: Первая Лито-Типография М. А. Гольденберга, 1898.
28. Свет Г. Русские евреи в сионизме и в строительстве Палестины и Израиля // Книга о русском еврействе... — С. 239-275.
29. Совещание съезда представителей еврейских общин, состоявшегося в апреле 1882 года в С.-Петербурге // Русский еврей.—1882. — №35 от 31 августа.
30. Труды Херсонского Губернского Статистического Комитета. Кн.1. Ч.1. Материалы для географии и статистики Херсонской губернии. — Херсон: Херсон. Губ. Тип., 1863. - XXIV, 299, 199, II, II с., [1]л. табл.+ фото «Вид части города Херсона».
31. Трунк И. Историка русского еврейства // Книга о русском еврействе: от 1860-х годов до революции 1917 года. — Иерусалим: Гешарим, М.: Мосты культуры; Мн.: ООО «МЕТ»; 2002. — С. 16-39.
32. Френкель Й. Пророчество и политика. Социализм, национализм и русское еврейство. 1862-1917. — Иерусалим: Гешарим, М.: Мосты культуры, 2008. — 847 с.
33. Фрумкин Б. Из истории революционного движения среди евреев в 1870-х годах // Еврейская старина. СПб., 1911, № 4. С. 221-248, 512-540.
34. Херсонские губернские ведомости. — 1868, №2, 9 января.
35. Хин Р.М. Письма из Москвы. Письмо первое // Быть евреем в России...
36. Швабахер С.-А. Записка о причинах беспорядков на юге России, представленная его сиятельству графу Кутайсову, командированному по высочайшему повелению для расследования противоеврейских беспорядков, одесским городовым раввином д-ром Швабахером. — Одесса, 1881.
37. American Jewish Year Book. — Vol. 1, 1899. — 295 p.
38. Aronson M. Troubled Waters: The Origins of the 1881 Anti-Jewish Pogroms in Russia.—Univ. of Pittsburgh Press, 1990.—336p.
39. Baron Salo W. The Russian Jew Under Tsars and Soviets.—NY.—Schokenbooks.—1987.— 468 pp.
40. Berk S.M. Years of Crisis, Years of Hope: Russian Jewry and The Pogroms of 1881-1882. New York: Westport et al., 1985.—250p.
41. Klier John. D. Imperial Russia's Jewish Question, 1855-1881 Cambridge, Camb.univ.press, 1995.—534p.
42. Nathans B. Beyond the Pale: The Jewish Encounter with Russia, 1840-1900. Unpublished Doctoral Dissertation. Berkeley, 1995.
43. Rogger H. The Jewish Policy of Late Tsarism: A Reappraisal // Wiener Library Bulletin.—Vol.3.—№25.—1973, P.42-51.